

RAINER M. JÁNOS

A VOLT „KERESZTÉNY KÖZÉPOSZTÁLY” ÉS A DEMOKRÁCIA REMÉNYE

Lehetetlen vállalkozás hatvan év távlatából akár csak körvonalazni is, hogy egy társadalom valamelyik rétege hogyan tekintett az akkori rendszerváltozásra, milyen reményekkel és félelmekkel fogadta a második világháború utáni – átmene- ti – politikai rendszert. Ha rekonstrukciós kísérletünk a két világháború közötti úgynevezett keresztény középosztályra vonatkozik, e lehetetlenség, ha lehet, még nyilvánvalóbb. Kiket, milyen sokaságot vizsgálunk? Miféle megnyilatkozásait tekintjük mérvadónak? Tanulmányozható-e egyáltalán az 1945-ös Magyarország-ról alkotott képük, az akkori „demokratikus” berendezkedéshez való viszonyuk, s ezek változásai? E nehezen vagy egyáltalán nem megválaszolható kérdések felsorolásával szeretnénk érzékeltetni: a továbbiakban csupán adalékokat, kiragadott példákat sorolunk, nem válaszokat.

Maga a kérdés is – a szóban forgó társadalmi csoport viszonya a második világháború utáni politikai-társadalmi átalakuláshoz – csak kis része egy nagyobb társadalom- és gondolkodástörténeti problémának. Mi történt 1945 után a második világháború előtti középosztály azon részével, amelyet a „köztisztviselői”, s ezzel kapcsolatban az „úri” vagy „keresztény” jelzőkkel szoktak illetni?¹ A kérdésünk középpontjában álló fogalmat nem könnyű pontosan meghatározni. A „történelmi középosztály” kifejezéssel általában az említett három jelzőt szokták

1 A köztisztviselői középosztály fogalmáról lásd Gyáni–Kövér (1998) 227–236. p. (Gyáni Gábor szövegrésze.) A fogalmat a történeti diskurzusban vizsgálja Gyáni (2002) 78–97. p.

összefoglalni, utalva a köztisztviselői réteg reformkorig, illetve dualizmusig visszanyúló – inkább hagyományban, identitásban, semmint szociológiai értelemben érvényes – köznemesi-dzsenteri eredetére. A fogalmi bizonytalanság mind-

végig kíséri a róla szóló diskurzust. A középosztály meghatározó, szemléletformáló művek egyik központi kategóriája a harmincas évektől.² Szekfű Gyula „vezető intelligenciáról”, „középosztálybeli intelligenciáról” vagy csak egyszerűen középosztályról beszél, Szabó Zoltán „értelmiségről”, „intelligenciáról”. S e réteget jellemezve mindketten az egykori birtokos (közép)nemesi eredetre visszanyúló „úri” mentalitást, a tekintélytisztelet integráló szerepét fejtegetik.³ A harmincas, majd a háborús évek nagy közéleti vitáit meghatározta a kérdés: milyen legyen a megújuló vagy esetleg új középosztály? A Trianon utáni ország reformjának valamennyi nagy kérdése közvetlenül érintette a középosztály szerepét, e („nemzetfenntartó”) szerep érvényesítésének módját, a középosztály tagjainak értékrendszerét és gondolkodását. Szekfű *Három nemzedékének* kiegészítésében ismeretes módon öt nagy problémát diagnosztizált: a földkérdést, a (keresztény) felekezeti ellentéteket, a zsidóság kérdését, a nemzedéki ellentéteket és a kisebbségi („leszakadt”) magyarság problémáját. Más megközelítések persze másképp láttatták a magyar társadalom előtt álló fő kérdéseket. Ezek között többnyire szerepelt az autokratikus politikai szerkezet reformja, a *demokracia*, a demokratikus intézmények kérdése; a társadalmi igazságosság érvényesítésének igénye, a szociális, sőt szocialista társadalompolitika; a közigazgatás reformja; a földreform mellett az egész gazdaság modernizációja, s ennek egyik fő tényezője, a gazdaságba aktívan beavatkozó, irányokat szabó, sőt tervező állami gazdaságpolitika; a közoktatás, ehhez kapcsolódóan a tehetség gondozás, nemzetnevelés, a népi kultúra emancipációja; a térség népei közötti szoros, akár a konföderációig elmenő együttműködés gondolata is.⁴

1944 és 1945, a Horthy-rendszer összeomlása és a háború végkimenetele új kérdéseket tett fel: mi történik (történik-e valami) ezzel a „reformpotenciállal”?⁵ Vajon 1945 teljességgel nullára írta-e a keresztény középosztályt, amely magát nemzetfenntartóként határozta meg? A kortársak többnyire így érzékelték, és jobbára így tárgyalta a kérdést azután a történetírás is. Eszerint a „történelmi”, „keresztény” stb. középosztályt maga alá temette a vereség, értékeit és gondolatait végképpen diszkreditálta. „A középosztálynak a kezdeti forradalmi lépések után, melyet nem ő tett meg, egyetlen józan lehetősége maradt: felismerni, hogy a régi idők, melyekben tényleg középső osztály volt, egy felette álló vezető réteg és alatta álló, anyagilag, hatalomban és hangban gyöngébb, szegényebb réteg között, végképp elmúltak, és többé viszsza nem hozhatók” – írta Szekfű Gyula a „középosztály tragédiájáról”. A kiszegedést, melyre a középosztály a romlás

2 Szekfű (1989); Szabó Z. (1986) – hogy csak két alapvető munkát említsünk.

3 Uo.

4 Juhász (1983) 7–66.; 248–267. p.

5 Ungváry (2000).

közepette reménykedve tekintett, „nem tudta ezt a polgári középosztályt bekapcsolni az újjáépítésbe. Az ország helyreállítása megindult, de abban a középosztály legfőleg a vezetett hivatalnok szerepében mutatkozott.”⁶ Szabó Zoltán harminc évvel 1945 után, emigrációban írta meg a háborúvég haláltáncának nagy tablóját. Ebben – a *Cifra nyomorúságot* idézve – a negyvenes évek középrétegét az állam fenntartója helyett az összeomlás előmozdítójának, fokozójának és eszközének nevezte. Szemben a nyugat-európai államokkal, ahol a társadalom a német megszállás után sem bomlott fel, a magyarországi helyzetet Szabó Zoltán Ilyés töredékével jellemezte: „Amitől féltünk, itt van az idő / nincsen magyar”. A nehezen kialakuló újat éppen az összeomlás fő felelősének tartott „hivatalnokosztály” túlélést biztosító „hivatali és előrejutási értéktudatától” féltette. „Demokrácia tulajdonképpen nem tesz mást, mint azt, hogy formáiban napfényre hozza azt, ami benne rejlik a társadalomban. [...] Miért kellene meglepődnöm azon, hogy a demokratikus berendezkedés élesebb fényében ma ugyanazt a társadalmat látom, amely azelőtt a náciizmus ködgomolyagjai mögött húzódott meg. A szenvedés nem nemesít társadalmakat...”⁷

Szabó Miklós még a nyolcvanas évek közepén is úgy látta, hogy az általa „reakciós Magyarországnak” nevezett keresztény középosztály 1945-ben képtelen volt a megújulásra, helyzete újraértelmezésére. Pedig, tette hozzá, „a föld alá szorult reakciós Magyarország politikai életképessége is az újrakezdés képességén múlt”. Ám „a régi Magyarországot oly erővel zúzta szét a történelem, hogy összeomlása pillanatában nevetségessé, komédiává vált – s a hatalomimádatba szédültek olyan gyülekezete számára, mint a magyar reakciósok és fasiszták tábora volt, mi sem ölhetett gyilkosabban, mint a nevetségesség”. Éppen ezért, vélte Szabó Miklós, „az újraértelmezési folyamat során lassan kezdtek létrejönni azok a hajszálcsovek, melyeken a nemzeti probléma demokratikus értelmezésének eszméi a reakciós társadalmi közegbe is átszivárogtak”. Igaz, tette hozzá, 1948-ban „ez a kapillaritás eltömődött, majd elsorvadt”.⁸ Ám Szabó még lényegében halottnak látta a „rég Magyarországot” és a „magyar reakciósokat”.

1989, az új rendszerváltás után szimbolikus gesztusok, utalások, politikai és történeti konstrukciók sora létesített kapcsolatot az ezredfordulón formálódó új magyar középosztály egy része és a korábbi történelmi középosztály gondolati öröksége között. A kapcsolat, a *vállalt kontinuitás* azonban csak részben lehetett szociológiai, sokkal inkább ideológiai és mentalitásbeli volt. Kis János mint-

ha lényegében Szabó Miklós gondolatát folytatná – húsz évvel később: „Az új magyar jobboldal az egykori középosztályból eredezteti magát, abból, amelyet

6 Szekfű (1983) 175. p.

7 Szabó Z. (1987) 76. p.

8 Szabó M. (1989) 230. p.

a két világháború között keresztény középosztálynak neveztek. Ezt a középosztályt lelkileg – és kezdetben egzisztenciálisan is – megnyomorította a kommunista államhatalom. [...] És közben lehetőség sem nyílt arra, hogy a magyar úri középosztály történelmi és ideológiai örökségével komolyan szembenézzenek. Ehhez nyilvános vitákra van szükség, arra pedig nem volt lehetőség, és egyébként is, ezek az emberek lelki védekezésbe szorultak. 1989-ben tehát úgy jött ki a leendő magyar jobboldal a kommunizmusból, hogy nem keríthetett sort az önmagával való nyilvános szembenézésre, és ugyanakkor tele volt indulattal, haraggal és feldolgozatlan rossz érzéssel.”⁹

1945-ben a keresztény középosztály előtt álló egyik fő kérdés önmaga, az általa képviselt *politikai* értékek és erkölcsi iránytűk vizsgálata volt, annak fényében, ami vele és általa Magyarországgal a háború *előtt, alatt és után* történt. E helyütt nem kell felsorolni a német asszisztenciával folyó területi revízió, a háborúba lépés, a zsidótörvények, a kudarcba fulladt kiugrási kísérletek és a nyilaspuccs fémjelezte időszak minden mozzanatát. Ha egyetértően idézzük Bibó Istvánnak az 1945. évi változás értelméről írott szavait – miszerint 1945 felszabadulás volt, mert a magyar társadalom „mozdulatlanná merevedett erőviszonyai” megmozdultak, mégpedig „a nagyobb szabadság irányában”¹⁰ –, akkor hozzá kell tenni, hogy a keresztény középosztályban 1945 előtt is szép számmal akadtak olyanok, akik fontosnak tartották e „megmozdulást”. Keresték benne saját helyüket, próbálták értelmezni pontos irányát és számunkra kívánatos további mozgását. A következőkben három személyiség, Donáth György, Saláta Kálmán és Szent-Iványi Domokos 1945-ös (vagy a körüli), 1945-tel foglalkozó gondolatain keresztül próbáljuk szemléltetni, hol tartott ez a *politikai* útkeresés. A választás reprezentativitása, mint mindig, viszonylagos. A három személyiség csupán példa, s mint ilyen, csak kiragadott lehet. Szellemi arcélük pedig csak az 1945-ös pillanatban és csak 1945-ről gondolkodva villan fel, kialakulás és utótörténet nélkül. Mindez kétségkívül korlátozza a későbbiek érvényességét.

A keresztény középosztály 1945-ös arculatáról és útkereséséről – Bibóval, Szekfűvel, Szabó Zoltánnal vagy Márai Sándoral és másokkal ellentétben – Donáth, Saláta és Szent-Iványi politikusként, politikai kategóriákban gondolkozott. 1945 után mindhárman egy politikai pártban (a kisgazdapártban) vagy a körül tevékenykedtek. Vizsgálandó szövegek nem vettek figyelembe feltétlenül külső szempontokat, közönséget, cenzúrát, új keletű illemszabályokat – *egymás közt* mondták, amit mondtak.¹¹

⁹ Kis (2004) 10. p.

¹⁰ *Bibó...* (1981–1984) 2. kötet 381. p.

¹¹ Ez alól nem kivétel Donáth György utolsó szó jogán a népbírószági tárgyaláson elmondott beszéde sem. Donáth, ha nem tudta is, de számított rá, hogy halálra fogják ítélni.

A három, példaként kiválasztott személy két nemzedéket képvisel (az 1898-ban született Szent-Iványi és az 1904-es Donáth az idősebbet, az első világháborút, Trianont eszmélkedő ifjúkorban átélőt, az 1917-es Saláta az ifjabbat, melynek legjobb fiatal éveit a második világháborúra és 1945-re estek). Mindhárman egyházi gimnáziumba jártak Budapesten, Szent-Iványi reformátusba, Donáth és Saláta katolikusba. Saláta Kálmán számára a piarista gimnázium, a cserkészlet, majd az ezt tovább éltető egyesületi világ különleges, meghatározó közeget jelentett. Donáth György is számottevő egyesületi tevékenységet fejtett ki. Mindhárman jogi diplomát szereztek. Összeköti őket egy valamennyiük számára mintaadó politikus személye: Teleki Pál.¹²

Teleki Pál a két világháború között időszak máig legnagyobb hatású politikus. Konzervatív reformer egyénisége és öngyilkossága, amellyel a náci Németországgal kötött szövetség zsákutcájából keresett kiutat, a Horthy-korszak minden emblematikus személyiségénél alkalmasabbá teszi a hagyományképzésre. (Nem véletlen, hogy 1989 után Horthy Miklós állami/félállami temetését követően a Teleki-szobor kérdése váltotta ki a két világháború közötti időszak örökségével kapcsolatos legélesebb vitát.) Életrajzírója találó jellemzése szerint Teleki „eszmei elkötelezettségét, szellemi habitusát a konzervativizmussal lehet a legpontosabban jellemezni. Nem a [z 1918–19-es] forradalmak előtti ókonzervativizmust képviselte, ugyanakkor a dualizmus liberális elemekkel átszőtt politikai eszméit sem. Konzervativizmusa nyitott volt a koreszmék, így a szélsőjobb-oldali totalitárius eszmék irányába.”¹³ Ez a konzervativizmus tehát nem jelentett változatlanságot, valamiféle nosztalgikusan visszavágyott múlt restaurálását. El-

Bár a vádirattal vitatkozott, defenzív helyzetből, mégis világos, hogy áthatotta a törekvés saját politikai pozíciójának tisztázására.

¹² Szent-Iványi Teleki tanítványa volt (a közgazdasági egyetemen is tanult), majd Teleki második miniszterelnöksége alatt a Külügyminisztérium osztályvezetője. Donáth 1939-től a Magyar Élet Pártja országgyűlési képviselője. Saláta piarista öregcserkész társaival (köztük Hám Tiborral, Csicsery-Rónay Istvánnal, Lukács Gyulával, Jaczkó Pállal) már 1941-ben megalakította a Teleki Pál Munkaközösséget.

¹³ Ablonczy (2005) 320. p.

lenkezőleg, a változtatás igényén nyugodott, a felismerésen, hogy az ország modernizációra szorul, ugyanakkor a forradalmi változások – és egyáltalán, a felfordulás – még Trianonnál is nagyobb katasztrófához vezethetnek. Teleki kultúrkritikai nézeteket vallott, érdeklődött az eugenika és a turanizmus iránt, de semmiféle forradalmiságot nem helyezett. Szociális érzékenysége vitathatatlán, ugyanakkor a demokratikus politikai berendezkedést gyanakodva szemlélte, s az volt a meggyőződése, hogy a helyes döntéshozatal elsősorban a hozzáértésen (kompetencián) múlik. A vál-

tozás igazi lehetősége az oktatás és – mivel a hagyomány legfontosabb eleme a nemzeti érzés – a nemzetnevelés. Ennek letéteményesei, káderképzői az új keresztény és nemzeti elitet, illetve középosztályt nevelő intézmények, a cserkészlet, az egyetem és a kollégium.¹⁴ A politika e megközelítésben a nemzeti célok megvalósításának gyakorlatias művészete, kulcsa nem a struktúra, hanem a politikai és külpolitikai műveltség, a világban, annak folyamataiban, személyes viszonyaiban való tájékozottság és eligazodás.

A két világháború közötti rendszer politikai reprezentánsai közül talán a Teleki-követők csoportja számíthatott volna arra, hogy identitását 1945-ben *viszonylag* szabadon kifejezésre juttathassa. Hiszen Teleki változtatni akart, akaratának kézzelfogható nyomai, eredményei voltak, halála a németellenesség szimbolikus tetteként értelmeződött. Kezdeményező és részes volt ugyan egy sor diszkriminatív intézkedésben a numerus clausustól a második zsidótörvényig, de miniszterelnöksége alatt a hazai zsidóság *életét* nem fenyegette veszély. A nagy háborúhoz és a nyilas rémuralomhoz nem lehetett köze. Hívei és tanítványai – az említett három személy is – szerepet vállaltak a háborús kiugrás kísérletében és a németellenes ellenállási mozgalomban. Ha csak az 1945-ös politikai paletta jobbszélén is, de szerepre és képviselőre tarthattak volna igényt. Ők maguk legalábbis így gondolhatták. A Teleki fémjelezte „reformpotenciálra” azonban 1945-ben – 1944 után, 1944 miatt – *nyíltan* nem lehetett hivatkozni. A két világháború közötti rendszer véres végkifejletének árnyéka ráborult reformereire is. Teleki egykori híveinek politikai percepcióit és távlati elképzeléseit is elsősorban 1945 és az újraértelmezés kényszere határozta meg.

Donáth György 1945-ben a politikai élet periferiájára sem jutott el. A háború előtti kormánypárt egyik vezető alakjaként (1939–44 között a Magyar Élet Pártja országgyűlési képviselője, a párt fővárosi elnökhelyettese, 1943–44-ben országos alelnöke volt) 1945-ben nem igazolták, egy időre rendőri felügyelet alá is helyezték, fizikai munkásként (hullaszállítóként) dolgozott. Mivel 1938-tól a népi irányultságú szervezetek összefogásával alakított Egyesületközi Együttműködés nevű szervezet elnöke, 1939-től pedig a Magyar Testvéri Közösség tagja volt, széles kapcsolathálózattal rendelkezett a kisgazdapárt körüli fiatal, keresztény középosztályból származó politikusok körében. Donáth terveket szőtt arra az esetre, ha a szovjet csapatok a békeszerződés ratifikációja után elhagyják Magyarországot. Ebben, a tervek közös megvitatásában, sőt akár a kisgazdapárt vezetésének való továbbításában (mai szóval befolyásolásban, politikai tanácsadásban, a kapcsolati tőkék mozgatásában) az akkori törvények szerint sem lehetett volna bűncselekményt látni. Donáth tehát – több száz vádlott-társával 14 Uo. 320–328. p.

együtt, akiket az 1947-es „összeesküvés”, „Magyar Közösségi” perekben ítélték el – egyértelműen konstruált per áldozata lett. Mégpedig – egyedülként – halálos áldozata.¹⁵

1945-ről szóló politikai nézeteit az utolsó szó jogán 1947. április 11-én elmondott beszédében fejtette ki – két év távlatából. A szövegből kitűnik, hogy súlyos felelősségérzet gyötörte, mert tekintélye másokat is a politizáló társaságba vonzott, akik most mellette ülnek a vádlottak padján. Védőbeszédével a biztos halál tudatában kívánt utolsó jelet hagyni, ezért nem tagadott, nem keresett mentségeket (de a nyomozati konstrukciókat önérzetesen visszautasította). Tiszán akarta láttatni 1945-ös politikai felfogását – bár vádlottként arra kényszerült, hogy lépten-nyomon reflektáljon a vádbeszédre, vádiratra.

Donáth szerint a Magyar Közösség ideológiája a magyar *faj* védelmén nyugodott. Elhatárolta magát a német náciizmus fajelméletétől, de a magyar összetartozást faji alapon magyarázta, a honfoglalók és a jelenkori *parasztság* genetikai azonosságának – szerinte tudományos – bizonyítása alapján. Nem hirdetett felsőbbrendűséget, csupán elkülönülést, hozzátéve, hogy „a jövő nacionalizmusa [...] bizonyos fokig faji nacionalizmus lesz”.¹⁶ A Közösség, jegyezte meg Donáth, nem is állított fel tagjaival szemben faji kritériumokat, bár ezt megtehetette volna.¹⁷ A faji mellett a másik meghatározó gondolat a *népi* – a középosztály és a magyar parasztság azonossága (magyar faji alapon). A Közösség Magyarország jövőbeni határait az etnikai elv szerint határozta volna meg – bár Donáth személy szerint nem mondott le a „szentistváni” határokról. „Magyarország közjogi helyzetét 1944 márciusa óta csak úgy lehet megítélni: idegen megszállás alatt csorba vagy teljesen szünetelő szuverenitás, az önkormányzat meghagyott részét vezető bábkormány. [...] Az 1939-ben összeült országgyűlés mű-

15 Erről lásd Csicsery-Rónay István előszavát in *Donáth...* [1988] V–VII. p.; Csicsery-Rónay–Cserenyey (1998) 33–40. p.; Palasik (2000) 194–229. p.; Ungváry (2002); Hám (1986).

16 *Donáth...* [1988] 12. p.

17 Valóban, az 1946-ban aktualizált közösségi esküszövegben a magyar faj összetételében a *faj* szót mindenütt *népre* cserélték. Lásd Csicsery-Rónay–Cserenyey (1998) 230–231. p.

18 *Donáth...* [1988] 35. p.

ködése idegen vis maior folytán lehetlenné vált, az alkotmányos államfő idegen fogságban van, az őszi választás nem adott módot a teljesen szabad választásra” – idézte az utolsó szó jogán Donáth György egy néhány hónappal korábbi eszmefuttatását.¹⁸ A jogfolytonosság ilyen felfogása ugyanakkor, tette hozzá több alkalommal, nem jelenti az 1944. március 19-i rendszer teljes körű helyreállítását. A „nemzeti szuverenitás intézményeseinek” azonban az 1939-ben választott országgyűlés azon tagjait

tekintette, akik nem követték Szálasit Sopronba, hanem – mint ő maga Budapesten – a helyükön maradtak.

Ily módon Donáth nem csupán az Ideiglenes Nemzetgyűlés megválasztását tekintette törvénytelennek, hanem az 1945. novemberi nemzetgyűlési választásokat is – a névjegyzékből való szerinte törvénytelen kizárások és az idegen megszállás miatt. Ám a jogfolytonosság képviselője nem zárta ki a reálpolitikai helyzet tudomásulvételét. Az ellentmondást Donáth – mint a bíróság előtt elmondta – úgy próbálta feloldani, hogy 1945 januárjában felajánlotta Tildy Zoltánnak: összehívja az 1939-es országgyűlés képviselőit, akik „egy-két hetes” átmeneti állapottal megteremtik az új politikai rendszer legalitását. Pedig ekkor már tudhatta, hogy a megszállásnak nem lesz vége egy-két hét alatt. Donáth jogfolytonosságteóriája nem egyszerűen a két világháború közötti keresztény középosztályra oly jellemző közjogi szemlélet megnyilvánulása volt.¹⁹ Az „ajánlat” a jogfolytonosság gyakorlati érvényesítését, vagyis a hatalmi pozíciók, a befolyás legalább bizonyos fokú fenntartását jelentette. A lebegtetett legitimitással együtt a kivárási politika, az átmenet része volt. Olyan átmeneté, amelyről valóban nem lehetett tudni (talán ő sem volt benne egészen biztos), merre tart.

Ehhez képest másodlagos jelentőségű volt, hogy Donáth ellenezte a köztársaság kikiáltását, korrigálta volna a földreformot, és jogellenesnek minősítette a népbíróságok létrehozását (a koalíciós politikai alapon kiválasztott laikus népbírákat eleve elfogultnak tartotta). A konzervatív reformpolitika céljait hangoztatta: „Én a pártpolitika túltengését aggályosnak tartottam a szakszerűség rovására. A választások után azt kellett látni, hogy a koalícióba tömörült pártok lényegében nem tartották a koalíciót, mert az arányosítás nem történt meg. Azután láttam bizonyos pongyola törvényhozói alkotásokat, felötlött bizonyos tekintetben a jogfolytonosság kérdése is. Egyre jobban kezdtem sürgetni barátaimat, hogy tegyünk valamit, hogy ezek a jelenségek ne fajuljanak el. [...] az volt az elgondolásom, hogy a különböző törekvéseket próbáljuk koordinálni, azokba egységes irányítást vinni.” Mert ha nem, akkor – ahogyan korábbi dolgozatában írottakat idézte beszédében – : „Hová visz ez az út? Ha semmi sem történik, a magyarság széthullása felé. [...] Az út tehát adva van. Öntudatos, jellemes, bátor, jó szándékú magyaroknak kell népünket a kibontakozás útjára előkészíteni és vezetni. Fogjon össze a magyar társadalom minden rétege a keresztény erkölcs és a magyar öntudat közös nevezőjén.”²⁰

Szent-Iványi Domokos a harmincas évektől külügyminisztériumi tisztviselő,

¹⁹ Arany Bálinthoz írott 1978-as levelében Bibó István (Donáth György idézett beszédét elemezve) kifejtette, hogy a jogfolytonosság nem tartozik a magyar jogfejlődés hagyományos értékei közé. Huszár vál. (1995) 688. p.
²⁰ *Donáth...* [1988] 83–85. p.

1944-ben az úgynevezett Kiugrási Iroda és a Magyar Függetlenségi Mozgalom nevű ellenállási szervezet egyik vezetője volt. A Horthy-féle moszkvai fegyverszüneti delegáció tagjaként nagy szerepet játszott az ideiglenes állami szervek megalakításában. Néhány hétig úgy tűnt, ő lehet az ideiglenes magyar kormány külügyminisztere.²¹ Végül a kormányalakítási tárgyalások befejeztével mégis Moszkvában maradt, hogy a kormány és a szovjet politikai vezetés közötti összeköttetést fenntartsa. Amikor a kapcsolat más csatornákra terelődött, Szent-Iványi az új magyar politikai élet peremére került. Nagykövetségként azonban a Külügyminisztérium állományában maradt, és jó kapcsolata volt a kispapárt fiatal képviselőivel és politikusaival, elsősorban a Teleki Pál Munkaközösség tagjaival: Csicsery-Rónay Istvánnal, Jaczkó Pállal, Hám Tiborral és főleg Saláta Kálmánal, majd az ő révén Nagy Ferencsel. Kiterjedt baráti körébe tartozott a Magyar Közösség néhány vezetője is.²² Elsősorban külpolitikai fejtegetéseit, továbbá a harmincas–negyvenes évek magyar külpolitikájának kulisszatitkairól szóló emlékezéseit hallgatták nagy figyelemmel mindkét körben. 1945 nyarán Szent-Iványi több hosszabb-rövidebb feljegyzésben összegezte nézeteit a magyar politikai helyzetről. Hogy ezeket kik olvasták, ma már nem könnyű meghatározni, hiszen az írások egyike-másika az összeesküvés per „bizonyítékává” változott.

21 Szent-Iványi 1944–45-ös tevékenységéről lásd Török (2004) 47–176. p.; Gosztonyi (1984) 111–208. p.

22 Az ún. összeesküvés ügyben Szent-Iványi Domokost 1947-ben 14 évi fegyházra ítélték – 1956-ban szabadult.

23 Az alábbiakban idézett Szent-Iványi-szövegek lelőhelye: Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C/80., Szent-Iványi Domokos hagyatéka, 4/a–v. Kéziratok. Közülük *A kivezető út* (4/g.), az *Emlékirat* (4/h.), *A szovjet-orosz politika magyarországi hibái* (4/i.), a *Moszkva magyarországi taktikájának súlyos hibái* (4/j.), a *Magyarország és a sváb kérdés* (4/k.), és a *Magyarország és a zsidókérdés* (4/l.) című dolgozatokat használom, csupán címükre utalva. Köszönöm Szabó András Péternek, hogy felhívta figyelmemet e szövegekre.

Kapcsolati hálóját figyelembe véve azonban biztos, hogy gondolatait sokan ismerték.²³

Szent-Iványi *A kivezető út* című, 1945. október 20-i keltezéssel ellátott írása a magyar belpolitikai helyzetről adott összefoglaló. Elsőként a magyar keresztény középosztály politikához való viszonyát vizsgálta. A múltba visszapillantva leszögezte: „[...] a magyar faj politikailag nagyon visszafejlődött az utolsó évszázadok során. [...] A magyarok – alapította meg – 1. politikailag műveletlenek, nyelveket nem tudnak, horizontjuk kicsi; 2. a tisztességesek közülük teljesen passzívak a politika terén; 3. az általuk politikálásnak nevezett tevékenység nem azonos a nyugati demokráciákban kifejtett politikai tevékenységgel, s így abból a közületre, az állam-

ra semmi jó nem származik.”²⁴ A „tiszteességes magyar ember” – Szent-Iványi központi kategóriája, szemben a „jellemtelen csirkefogóval” – természetesnek találja, hogy az „államban rend van, az állam olyan viszonyokat biztosít, amelyek számára kereseti és megélhetési lehetőségeket biztosítanak”. Ez azonban kevés, mert az állam dolgaival foglalkozni is kell. Mégpedig úgy, hogy a tiszteességes magyaroknak saját körükben meg kell keresni „azokat a tiszteességes, értelmes embereket, akik segítségével meg tudják találni azt az egy-két tiszteességes és értelmes politikust (esetleg miniszterelnökségi, külügyminisztériumi, illetve belügyminisztériumi vezető tisztviselőt), akik a követendő utat kijelölik számukra”. Ők – elfoglalván a kulcspozíciókat – létrehozzák a „tiszteességes szakpolitikuskóbból álló olyan apparátust”, amely biztosítja az ország boldogulását.²⁵

Virágzó ország csak stabilitásban létezik (s nem állandó politikai hullámzásban). Stabilitás kétféleképpen jöhet létre: vagy egy kis csoport ragadja meg erőszakkal a hatalmat, vagy a kormányzást az ország többsége veszi át. „Kétségtelen, hogy ez az utóbbi út a helyesebb, mert nagyobb értékű stabilitáshoz vezet.” Magyarországon az agrárnépesség van többségben, összefogásuk és megszervezésük tehát a „hosszú stabilitás” előfeltétele. A városi lakosság és a munkásság kisebb számú, emellett: „ezek kevésbé magyarok is”.

Szent-Iványi három „politikai szempontból tekintetbe jövő csoportot” látott az 1945-ös Magyarországon. Az elsőbe sorolta a magyar földbirtokos- és földművelő réteget (amelyhez hozzászámította az „elszegényedett magyar köznemességet”), a kisebb hivatalnoki és katonai (csapatbiztosítói és altiszt) kart és „a munkásság erősen magyar érzelmű részét”. Ez a csoport nemzeti érzelmű, nem óhajtja a bolsevizmust, de ellenszenvvel viseltetik a feudális főpapsággal és arisztokráciával, „általában pedig” a zsidósággal szemben. Bár ők alkotják a többséget, nem rendelkeznek nagytőkével és politikai horizonttal bíró intellektuális réteggel, nyelvtudással, külföldi összeköttetésekkel, szakemberekkel a szellemi élet felső köreiből. A második csoportot a „(volt) feudális főpapság, arisztokrácia és gentry” képezte Szent-Iványi felosztásában. Ehhez tartoznak a „zsidó, illetve német eredetű kezekben” lévő nagybankok és a nagyipar, a beérkezett, gazdag zsidók (akiket a szerző „úgynevezett öreg zsidóknak” nevezett), továbbá a „jóléthez jutott munkásság” (akiket az SZDP „Peyer-csoportjának egy részével” azonosított). A harmadik csoport fő ereje a „marxista befolyás alatt álló proletariátus” és a szegény, „gyorsan előretörni óhajtó, türelmetlen és elkeseredett zsidóság, mely forradalmi” (őket nevezte „fiatal zsidóknak”). Ideszámította az MKP és az SZDP radikálisait, valamint a Nemzeti Parasztpárt „magyar érzéssel át nem itatott részét”. A három csoport a politikai élet

24 *A kivezető út*, 2–3. p.

25 Uo. 4. p.

alakulása szerint „állandó hullámzásban” van. A náccal szemben a második csoport a harmadik mellé állt, 1945 tavaszától viszont kezdett átpártolni az elsőhöz, amelyet a kisgazdapárt képvisel. 1945. október 7-e után pedig, a budapesti választási győzelem hatására, ismét visszatáncolt. Szent-Iványi szerint ez a magyarországi zsidóság politikája: „balance of power”, illetve „befurakodni” minden politikai pártba, minden társadalmi rétegbe.²⁶

A stabilitás lehetőségét Szent-Iványi a (paraszti, kisgazda) tömeg és az agy (a tisztességes intellektuális réteg) szintézisében látta (a szintézis Teleki kedvenc fogalmai közé tartozott). A „tisztességes intellektuális elemek” feladata tehát: maguk között „megszervezkedni, kooperációjukat a tömegnek felajánlani, s arra támaszkodva az ország sorsának irányítását átvenni”. Gyakorlati programja már csak nekik szólt. Öntevékenységre szólított fel: mindenki beszéljessen, és kapcsolódjon ahhoz, akit ezek alapján a legalkalmasabbnak tart, mert „teljesen tisztességes, önzetlen, értelmes, politikailag nem analfabéta és mindenekelőtt jó magyar”. Ajánlata tartalmazott sejtyszerű szervezkedést, információszerzést és -közvetítést, a „veszedelmesebb és szereplő jellemtelen csirkefogók” nyilvántartását, kompromittáló anyagok gyűjtését, nyelvtanulást és így tovább.²⁷ Lényegében *A kivezető út* gondolatmenetét tartalmazta korábbi, valószínűleg 1945. nyári *Emlékirata*, csak fordított sorrendben. A kisgazdapárti „hatalomátvétel” gyakorlati tennivalóit összegezte először, elsősorban a kormányzati apparátus szervezésére vonatkozókat. Írásának második része a fenti politikai helyzetképet körvonalazta, rövid külpolitikai kitekintéssel kiegészítve. Itt négy csoportot különböztetett meg (sorrendben): a zsidóságot, a magyar paraszt- és kisgazdatömeget, az arisztokráciát s végül a „köznemességet és magyar intellektuális rétegeket”.²⁸

A külpolitikai tájékozódás szempontjából Donáth György is alapvető jelentőségűnek mondta a Szovjetunióhoz való viszonyt. Úgy vélte, a szovjetektől való félelem fő oka az, hogy a magyar társadalom nem tudta kibeszélni a háborúval és a megszállással kapcsolatos sérelmeket, illetve a jövő iránti aggodalmakat. Szent-Iványi elemzéseiben is központi helyet kaptak a szovjet szándékok: a Szovjetunió Nyugat-Európából induló angol–amerikai támadástól tart (nyilván a második világháború előtti szovjet politikából indult ki), s ezért igyekeznek a tőle

nyugatra eső területeket „előkészíteni gazdaságilag és társadalmi politikailag egyaránt”.²⁹ Itt és további feljegyzések sorozatában részletesen taglalta, hogy a szovjet politika fő hibája: teljes mértékben a „zsidóságot bízza meg az ország vezetésével”.³⁰ „A magyar nép demok-

26 *A kivezető út*, 5–6. p.

27 Uo. 7–9. p.

28 *Emlékirat*, 9–11. p.

29 Uo. 8. p.

30 *A szovjet–orosz politika magyarországi hibái*, 2. p. Lényegében ugyanezzel foglalkozik

ratikus, és nem akarja a letűnt feudális idők visszajöttét. Eltökélt szándéka, hogy küzdeni fog, és nem hagyja magát kiszipolyoztatni a nagytőke és a latifundiumok által. De hajlandó a múlt összes sanyarúságát elszemvedni, csak azért, hogy a jelenlegi zsidóterror alól megmeneküljön. Míg zsidókkal, opportunistákkal és nem tisztességes magyar elemekkel működik a szovjet-országi vezetés, komoly együttműködésről a magyar nép részéről nem lehet szó.”³¹ Ellenkező esetben viszont nyilván igen.

Az 1945-ben még nem egészen harmincéves *Saláta Kálmán* mindenben idősebb barátai nyomában járt, mégis – éppen abban az évben – feljebb jutott mindegyiküknél. Előbb Nagy Ferenc közeli munkatársa, titkára az Újjáépítési Minisztériumban, majd nemzetgyűlési képviselő. A Nagy Ferenc körül csoportosuló fiatal értelmiségi kör, az „aprószentek” vezéralakja, a kiscgazda parlamenti frakció titkárságvezetője. Ahogyan Szent-Iványi, Saláta is magyar közösségi tag volt, de az „összeesküvés” ügy kirobbanásakor, jószerevével egyedülként, sikerült megszöknie az országból.

Nagyon kevés írást hagyott maga után, azok is utólag tekintenek vissza 1945-re. Emigrációját követően röviden összefoglalta a kiscgazdapárt 1945-ös küzdelmeit, s később néhány kisebb dolgozatot írt politikai és jogtörténeti kérdésekről. 1945-ről szóló krónikájába azonban beillesztett egy viszonylag terjedelmes szöveget, amely 1945 nyarán íródott.³² Ennek bevezetése megállapította, hogy a „háborúvesztés és a forradalom következtében a régi magyar vezető osztály összeomrozott, helyén úr van. A belpolitikai küzdelem lényegében a körül a kérdés körül folyik, hogy ezt az úrt ki foglalja el.”³³ Két életforma küzd egymással, a konzervatívabb, magántulajdonon, jogrenden és szabadságjogokon alapuló paraszti, és a „független egzisztenciák megszüntetését, az egyenlőségnek az ipari munkás életszínvonalán való megteremtését, a szabadságjogok erőteljes megnyirbálását, viszont valószínűleg nagyobb civilizációt” ígérő munkáséletforma.

Saláta dolgozatának nyelvezete emlékeztet mind Donáth, mind Szent-Iványi szövegeire, tematikailag pedig nyilvánvaló a rokonsága Szent-Iványi írásaival. Az eltérések azonban szembeötlők. Mindenekelőtt: Saláta kiindulópontja nem a magyar történelem vagy politika, hanem a nemzetközi helyzet.

a Moszkva magyarországi taktikájának súlyos hibái, a Magyarország és a sváb kérdés és a Magyarország és a zsidókérdés című írása is.

31 A szovjet-országi politika magyarországi hibái 3. p.

32 *Saláta Kálmán...* (2004) 24–59. p. Az 1945-ös eredetre vall az egyidejű szemlélet, a visszaemlékező, krónikaírói megközelítés hiánya, a dolgozat címe (Magyarország Potsdam után). Az előszóval ellentétben maga Saláta is azt írja, hogy a tanulmány 1945 augusztusában készült. Uo. 22. p.

33 Uo. 24. p.

1945 nyarának végén feltűnő optimizmussal állapította meg, hogy a Magyarországra gyakorolt orosz befolyás valószínűleg csökkenni fog, a nyugati érdeklődés nőtt a térség iránt, ennek eredményeképpen demokratikus választások lesznek. A derűlátás hosszabb távon indokolatlannak bizonyult, az adott pillanatban azonban (a potsdami értekezlet után) mégis volt némi alapja. Ami a belpolitikai helyzetet illeti, Saláta – Szent-Iványival ellentétben – viszonylag hosszan írt a kommunista párton belüli „radikális” és „evolucionista” irányzatok harcáról. Ez inkább elméleti konstrukciónak tűnik, viszont helyesen állapította meg: az MKP érdeke, hogy minél tovább fennmaradjon az ideiglenes állapot (amelyet Saláta „forradalomnak” nevezett, nyilván a jogrend ellentettjeként).

Saláta írásának központi kategóriája szintén a rend és a stabilitás, ehhez azonban hangsúllyal tette hozzá: a *demokratikus* rend. Ő is kivezető utat keresett a kommunista párt uralmaként jellemzett helyzetből. Ő is számba vette a „magyar erőteljesítőket”, amelyek a háborúban megsemmisült magyar vezető réteg helyét elfoglalhatják. A magyar lakosság többségét kitevő „konzervatívabb hajlamú”, „történeti magyar tulajdonságait megőrző” parasztsággal kezdte, és a „faji összetételre rendkívül heterogén” munkássággal folytatta. Ám a „faji” szó fejtegetéseiben mindössze itt fordult elő, a *zsidó* szó pedig egyetlen helyen sem. Szövegében mind a parasztság, mind a munkásság finoman rétegzett társadalmi csoport, alcsoportjait anyagi helyzetük, műveltségük, gondolkodásuk szerint gondosan jellemezte. Külön tárgyalta – „kispolgári rétegek” címszó alatt – a kisiparosságot és a parasztságból rekrutálódott alacsonyabb közalkalmazotti, altisztireteget. A „magyarországi kereskedőket” ingatag, a társadalomhoz „bizonytalan alapon” kapcsolódó csoportként írta le. Ötödikként jellemezte az „értelmiséget és a középosztályt”, a következőképpen: „Ez a magyar társadalom legheterogénebb eleme, akár a származást, akár a gondolkodást vesszük. Politikailag a legkevésbé tud érvényesülni, azonban számot kell vetni vele, mert műveltségénél fogva leginkább van azoknak a feltételeknek a birtokában, amelyek mellett az államvezetést vállalni lehet. A középosztály egy része – nem is jelentéktelen része – szintén abban a hagyományos evolucionista jogrendet és biztonságot igénylő, legális, az állandóságot és biztonságot kívánó gondolkozásmódban él, mint a magyar parasztság túlnyomó része. Ezek az elemek önkéntelenül is keresik a parasztság felé vezető utakat. A középosztály más részei részben idegenségük, részben beteges vagy bizonytalan opportunisták hajlamaik folytán más irányban keresnek érvényesülést. A középosztály politikai súlyát legnagyobb mértékben az rontja le, hogy kevés politikai érzéke van, tisztességes elemei idegenkedéssel nézik és meg sem értik a politikát, elzárkóznak tőle, így kevésbé tisztességes elemei nyomulnak politikai síkon előre.”³⁴ Látható, hogy az *idegen–magyar*,

tisztességtelen–tisztességes dichotómia, a zsidó–keresztény 1945-ös kódjai szerepelnek Saláta politikaképében is.

E politikakép központi elemét, a stabilitást a munkásság külföldi támogatással, forradalmi erőszakkal, diktatúrával sem tudja biztosítani. A megoldás a parasztság politikai megszervezése. Saláta gyakorlati politikai programja elsősorban megfelelő elmélet (ideológia, bár ezt a szót nem használta) kidolgozását sürgette, amelynek magva, „hogya a parasztság a történelem nagy hagyományainak hordozója, melynek életformájából alakultak ki azok az államberendezések, melyek példaként szolgáltak a demokrácia elméleteinek kialakításában. [...] Ennek az eszmerendszernek magában kell foglalnia a nemzeti gondolatot és a vallásos világnézetet.”³⁵ A továbbiakban kitért a parasztság egységét biztosító intézkedésekre (valamiféle falusi újjáépítő bizottságokra gondolt), a művelődést biztosító parasztkollégiumok alakítására, és a politika alapiskolája, az önkormányzatok fontosságát hangsúlyozta. Úgy vélte, a parasztság „megnyerheti” a kisiparosokat és a közalkalmazotti-altiszti réteget, sőt a munkásság egy részét is – ez utóbbit az alkalmazotti függés oldásával, szakszervezeti munkával, „kellő korlátok között tartatott” üzemi bizottsági rendszerrel, ház- és telektulajdonnal, dolgozói szövetkezeti formában működő iparvállalatokkal. Befejezésül sürgette a kisgazdapárt átszervezését modern politikai párttá, és néhány, az 1945-ös őszen esedékes politikai feladatot említett – elsősorban a választásra való felkészülést. A nézete szerint kívánatos (kisgazda–szociáldemokrata) koalíció esélyeinek latolgatásával zárta feljegyzését.

Három példánk a két világháború közötti keresztény középosztályhoz köthető, Teleki fémjelezte konzervatív reformpolitika 1945-ös állapotát próbálta szemléltetni. Amennyiben e társadalmi csoport tagjai gondoltak valamit a politikáról 1945-ben (saját képviselőik szerint egyébként nemigen gondoltak...), nagyjából ilyesmiket gondolhattak. A demokrácia mint politikai rendszer, mint értékek rendszere, nemigen volt e gondolkodás tárgya. Miközben a baloldalon világszerte revízió alá vették a demokratikus rendszereket, elsősorban a náci totalitarizmussal szembeni védtelenségük okán,³⁶ választott példáink, a magyar keresztény középosztály reprezentánsai mintegy *adottnak vették* az 1945 utáni új demokratikus rendszert. Nem elemezték kialakulását, nem vizsgálták mint új rendet. Arra a jobbra gyakorlati kérdésre próbáltak választ keresni, hogyan érvényesíthetik megőrzött értékeiket és politikai meggyőződésüket ebben az új helyzetben és struktúrában. Egyéni és kollektív sérelmeik, az egzisztenciák és stratégiák összeomlása védekező gondolati attitűd kialakulását eredményezték.

34 Saláta Kálmán... (2004) 34–35. p.

35 Uo. 38. p.

36 Újabb áttekintést ad erről Péteri (2004).

A védelem oltalma alá helyezték a keresztény-nemzeti ideológiát, jobb esetben ennek javított változatát. Ott akarták volna vagy folytatni vagy újramezdeni, ahol ez a politikai eszmerendszer a negyvenes évek legelején „abbamaradt”.

1944 és 1945 történéseit azonban nem lehetett figyelmen kívül hagyni. A szövegekben nyomon követhetők e gondolkodás sajátosan 1945-ös elemei. Ezek közül az első a középosztályi-értelmiségi *lelkifurdalás* és az ezen kilombosodó *felemás önkritika*. Az önkritikát azonban nem a háborús események, a végkifejlet váltotta ki, inkább a harmincas–negyvenes évek önvizsgálatának és útkeresésének folytatása volt. Benne volt Szekfű és a *Magyar Szemle* konzervatív és a népi irodalom (valamint a harmincas évek ifjúsági mozgalmak) radikális társadalomkritikája. Ide nyúlt vissza a törekvés a magyar parasztság gazdasági és kulturális felemelésére, a középosztály (sok helyütt „értelmiség”, „hivatalnokosztály”, sőt „polgárság”) ily módon való „vérfrissítése”. Az 1945 körüli szövegekben meg-megjelenő nyílt vagy burkolt antiszemitizmus is a háború előtti és alatti vitákat folytatta, amikor a magyar „fajú” középosztály védelméről volt szó az idegenekkel – a negyvenes évek elejéig a zsidókkal, azután a németekkel szemben. Az önkritikai elemek a háború után hangsúlyosabbá váltak. A Teleki Pál Munkaközösség 1945-ös helyzetképe az „értelmiség” jellemző tulajdonságai között sorolja fel a gyávaságot, a kényelmességet, a túlzott tekintélytiszteletet, a rossz ítélőképességet, az egyoldalú tájékozottságot, a műveletlenséget (főként a németen kívüli nyelvismeret hiányát). „Magyarságtudata hiányos volt – folytatódik az értékelés –, nem érzékelte az agrárproletariátusunk súlyos helyzetét, s nem ismerte az ipari munkásság problémáit.” De volt „egy része – főleg a fiatalabbak között –, amely sokat olvasott, kultúrája már szélesebb, magyar alapokon nyugodott, és kapható volt már közösségi munkára is”.³⁷ A tíz pontba szedett kritikai helyzetképből hiányzott azonban a közvetlen reflexió a háború végkifejletére – és a demokratikus értékekhez, a demokrácia rendjéhez való viszony említése is.

A másik 1945-ös elem a keresztény középosztály *félelmi komplexusa*. A szorongás és a félelem jelen volt 1945 előtt is, és a háború közeledő baljós végét érezve egyre nőtt. E félelmeket mások mellett Bibó István szedte lajstromba 1944 nyarán *A magyar munkásság „békeajánlata” a magyar középosztálynak* című írásában. (A munkásság ajánlata Bibó szövegében nem volt más, mint a jellegzetes középosztályi félelmek elosztatására tett kísérlet.) Eszerint a (keresztény) középosztály félt a háború utáni proletárdiktatúrától, a „munkásság” (vagyis inkább annak baloldali politikai erői) és a zsidóság „kollektív bosszújától” – különösen a hatósági zaklatásokért és „sérelmekért” –, félt Horthy Miklós és egyes

politikusok felelősségre vonásától (mint az előbbi szimbolikus foglatatától), a

37 Idézi Lukács (1996) 45. p.

„magyar alkotmány, jogfolytonosság és jogrend” hatályának megszakadásától, új 1919-es kurzustól, tartós szovjet megszállástól, esetleg bekebeleztetéstől, második Trianontól, vallás- és egyházüldözéstől, a hivatalnoki kaszt attribútumainak felszámolásától, a közbiztonság „tartós megszűnésétől” („nadrágosok és kalapos nagyságák utcai inzultálásától”), zsidók túlzott részvételétől a „baloldali magyar munkásság központi vezető bizottságában”, a lakásaiba telepítendő „részes kocsisoktól és mocskos szájú mosónőktől”, magántulajdona (a házaktól a részvényeken át a kisbirtokig) elkobzásától – és Weiszék-Chorinék-Kornfeldék „vagyonhiatalmi helyzetükbe visszavezetésétől”.³⁸

1945-ben e félelmek majd mindegyike valóra is vált – igaz, azonnal és teljességgel egyik sem. De ettől a szorongás nem csökkent, inkább nőtt: ha *most* még nem is, de hamarosan jöhet a legrosszabb – annak ellenére, hogy az 1945-ös magyar baloldal folyamatosan tagadta, hogy valóra akarná váltani e félelmeket. Eltűnt a középosztályi életforma anyagi és spirituális alapja: a fizetés, a juttatások, a lakás, a személyes vagyontárgyak és a presztízis, a tekintély egyszerre – szinte vagy teljességgel – semmivé vált. A háborús vereség és veszteség az egész magyar társadalmat sújtotta – más népesebb csoportok azonban jobban hozzászoktak a nélkülözéshez, mint a középosztály. A keresztény középosztály vezetői tekintélyeinek nagy része eltűnt a közéletből és a közbeszédből. Megszólalási lehetőségeit erősen korlátozta a fegyverszüneti egyezmény, a cenzúra és az öncenzúra. A keresztény középosztálynak nem volt *saját* politikai pártja, nem voltak érdekvédelmi tömörülései, intézményei, egyesületei szétszóródtak vagy nagyon nehezen és lassan szerveződtek újjá. A saját soraikból érkező, mélyreható elemzések alapuló bírálatok, mint Szekfű Gyuláé vagy Bibó Istváné, elfogadhatatlanul radikálisnak tűntek.³⁹ Szekfű a „forradalmat”, a „keleti demokráciát” és a szovjet alárendeltség hosszú távú elfogadását ajánlotta. Bibó a reakciós attitűdöt ostorozta, és az „úri közhivatalnoki” osztály szakszerű értelmiséggé alakulását szorgalmazta, egyebek között az úri hivatalnokból való tervszerű kiszorítás útján is. Mindketten a keresztény középosztályi gondolkodásmód, életkörülmények és kiváltságok gyökeres átalakításával számoltak, azt tartották volna kívánatosnak. Politikai szempontból pedig egy lezárt történet, a Horthy-korszak szereplőjeként beszéltek a keresztény középosztályról. Az új politikai rendszert ugyan egyikük sem írta le szociológiai szem-

³⁸ Bibó... (1981–1984) 4. kötet, 1275–1280. p.

³⁹ Lásd elsősorban Bibó Eltorzult magyar alkat – zsákutcás magyar történelem című esszéjét (Bibó... 1981–1984, 1. kötet 255–289. p.), továbbá *Értelmiség és szakszerűség, A koalíció válaszában és A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme* című írásait, valamint Szekfű *Forradalom után* című könyvét.

pontból, de nem számoltak az egykori „nemzetfenntartók” erkölcsi-politikai szerepének fennmaradásával.

Talán éppen a régi és új félelmek lettek úrrá a korábbi lelkipurdaláson, s fojtották el csírájában a keresztény középosztályi önvizsgálatot. Akik nyilvánosan elkezdtek, magányosnak, kivételesnek tűnnek, mint Bibó és Szekfű. A vere-ség és a társadalmi összeomlás elemzése, megértése háttérbe szorult, elakadt. A háború nemzeti, csoportos és egyéni szerencsétlenségnek, *balesetnek* tűnt egy olyan úton, amelyen amúgy talán tovább lehetne (s tovább is kellene) haladni, csak a katasztrófa „eredményeképpen” felhalmozódott roncsok eltorlaszolták. Diagnózis és analízis helyett maradt a fájdalmas sebek és a még fenyegetőbb következmények *mély átérzése*.⁴⁰ Aki pedig politikai következtetésekhez jutott, az a pozíciók megőrzésének technikáit kutatta, s kézenfekvő módon találta meg menedékeként a kiscsapatot a nagykoalíció jobboldalán. Nyelvében, fogalmi-ban és értékeiben pedig – ahogy a példák mutatják – visszajutott Telekihez, pontosabban el sem mozdult tőle, a harmincas–negyvenes évtizedforduló ifjúsági mozgalmainak gondolatvilágától, a *Magyar Közösség* titkos szerveződésétől.

Elsősorban Saláta Kálmán szövege szemlélteti, hogy azért még erről az alapról is, 1945-ben is lehetséges volt az elmozdulás a politikai gondolkodásban. Szemlélteti a népi irodalom és szociográfia, sőt szociológia megtermékenyítő hatását, azt a gondolkodást, amely hangsúlyozottan elkötelezett a nyugati demokrácia iránt, ugyanakkor őszintén hisz a kistulajdonosi-paraszti társadalmi bázison, magyar és keresztény „elvek” alapján szerveződő Magyarországon. Itt a baloldal, a munkásság, a marxizmus, sőt a Szovjetunió nem kizárólag az ördög (a

40 Márai Sándor 1945-ös magányában egyszerre állt kívül és belül, egyszerre élte át ezt az érzést és fordult el undorral tőle: „A magyar tragédiát nem lehet csak belső bűnökkel magyarázni. Mélyen tragikus sors ez. Milyen ritka az idő, mikor ez a nemzet csakugyan egyedül van sorsával, önmagából gyógyulhat! Most megint idegen hatalom parancsol, idegen szuronyok villognak a hazai utakon... mit akarunk hát. Tegnap a gyűlöletes német martalócok, ma az oly idegen szlávok, s mind visz, harácsol, büntet és rángat... Bele kell pusztulni.” Márai (1992) 194. p.

zsidók) műve, hanem ellenfél, amelytől esetleg tanulni is lehet. Logikájában, percepciójában viszont a finomabban cizellált társadalomképpel operáló, toleránsabb Saláta-feljegyzés is közelebb áll ősforrásához, illetve Donáth és Szent-Iványi szövegeihez, mint akár Szekfű vagy Bibó elemzéseihez.

A kiscsapat azonban nem vált a Saláta Kálmán által vizionált eszme-rendszer műhelyévé és politikai érvényesítőjévé. Még az „egymás között” folytatott halk diskurzusok is főbenjáró állam- és rendszerellenes összeesküvésekké kriminalizálódtak. Ezzel a „de-

mokratikus értelmezés” Szabó Miklós említette kapillárisai e társadalmi csoport számára valóban eltömődtek – s hozzátehetjük: nem is igen váltak átjárhatóvá később sem. Akkor sem, amikor 1956 után az immár *volt* keresztény középosztály tagjai és utódaik kínosan-lassan újjáépíthették anyagi alapjaikat, s akkor sem, amikor 1989 után az értelmezés szabadsága is helyreállt. Megmaradt és működött viszont a megőrzés és az átörökítés kapillaritása, elsősorban a családokban, később a tovább élő (s magukat egymás közt továbbra is *úrinnak* nevező) „társaságokban”. Az „örzés” évtizedeiben felnőtt új generációk soraiban akadtak, akik megpróbálták folytatni vagy újrakezdeni az 1945-ben elakadt önvizsgálatot és -értelmezést.⁴¹ Ma azonban úgy tűnik, hogy a megőrzés gondolati hagyománya az erősebb, amely beépül a politikai retorikába, és szimbolikus gesztusokban nyilvánul meg. Az önvizsgálat és önértelmezés 1945-ös félbemaradása, zavara máig hat.

41 Irodalmi példák: Kukorelly (2000), Lángh (2003).

IRODALOM

- ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, 2005, Osiris.
- Bibó István *összegyűjtött munkái*. Sajtó alá rendezte Kemény István, Sárközi Mátyás. 1–4. kötet. Bern, 1981–1984, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- CSICSERY-RÓNAY István–CSERENYEY Géza: *Koncepciók per a Független Kisgazdapárt szétzűzésára 1947*. Budapest, 1998, 1956-os Intézet.
- Donáth György *utolsó szó jogán mondott beszéde*. Washington D. C., [1988], Occidental Press.
- GOSZTONYI Péter: *Magyarország a második világháborúban*. 2. kötet. München, 1984, HERP
- GYÁNI Gábor: *Történezdiskurzusok*. Budapest, 2002, L'Harmattan.
- GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998, Osiris.
- HÁM Tibor: *Összeesküvés kirakatper*, Budapest 1947. In *Jelenkori Magyar Történelmi Dokumentumok III*. Washington D. C., 1986, Amerikai Magyar Kultúrközpont. 5–104. p.
- HUSZÁR Tibor (vál.): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. A felhasznált interjúkat készítette Huszár Tibor és Hanák Gábor. Budapest, 1995, 1956-os Intézet–Osiris–Századvég.
- JUHÁSZ Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Budapest, 1983, Kossuth.

- KIS János: „Az erkölcsi ítéletalkotás része a politikának”. Kis Jánossal Révész Sándor és Mink András beszélgetett. *Beszélő*, 2004. 6. sz. 6–15. p.
- KUKORELLY Endre: *Rom. A szovjetónió története*. Pécs, 2000, Jelenkor.
- LÁNGH Júlia: *Egy budai úrilány*. Budapest, 2003, Magvető.
- LUKÁCS Gyula: A Teleki Pál Munkaközösség története, 1941–1947. *Valóság*, 1996. 6. sz. 42–56. p.
- MÁRAI Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*. Toronto, Vörösváry, 1992.
- PALASIK Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*. Budapest, 2000, Napvilág.
- PÉTERI, György: Before the Schism. Revisiting György Lukács’s „Plebeian Democracy” in a Global Perspective. In Ragnar Björk–Alf W. Johansson: *Samtidshistoria och politik. Vänbok till Karl Molin*. S. I., 2004, Hjalmarson & Högberg. 357–390. p.
- Saláta Kálmán az ifjú szürkeeminenciás. *Fejezetek a Független Kisgazdapárt 1945-ös küzdelméből*. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Csicsery-Rónay István. 2. kiadás. Budapest, 2004, Occidental Press.
- SZABÓ Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1989, Atlantisz Program.
- SZABÓ Zoltán: *A tardi helyzet. Cifra nyomorúság*. Sajtó alá rendezte Huszár Tibor. Budapest, 1986 [1938], Akadémiai–Kossuth–Magvető.
- SZABÓ Zoltán: *Terepfelverés*. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Czigány Lóránt. Bern, 1987, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- SZEKFŰ Gyula: *Forradalom után*. Sajtó alá rendezte Glatz Ferenc. Budapest, 1983 [1947], Gondolat.
- SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1989 [1934], ÁKV–Maecenas.
- TÖRÖK Bálint: *Farkas esz meg, Medve esz meg... Szent-Iványi Domokos és a Magyar Függetlenségi Mozgalom*. Basel–Budapest, 2004, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- UNGVÁRY Krisztián: Antiszemitizmus és németellenesség – a kétfrontos harc. In A. Sajti Enikő et al. (szerk.): *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. Budapest, 2002, MAZSIHISZ, 731–750. p.
- UNGVÁRY Krisztián: Gyötrő illúziók. Bibó és 1945 eseményei. *Beszélő*, 2000. 1. sz. 40–49. p.